

Əbülfəz Rəcəbov:

Dil, Cəmiyyət, Şüur

Dördüncü Fəsil

- *Dil və Tarix*
- *Dil Vahidlərinin Yaranması Yolları*
- *Dillərin Kontaktı*
- *Dil Dəyişikliklərinin Templəri*
- *Dilin İnkişafında Tərəqqi Problemi*
- *Dil və Mədəniyyət*

DİL VƏ TARİX

Dilin cəmiyyətlə sıx əlaqədə olması-dilsiz cəmiyyətin, cəmiyyətsiz dilin mövcud olmaması məsələsindən ikinci bir problem-dil və tarix problemi meydana çıxır. Bu problemi, əsasən, dilin tarixi inkişafı; cəmiyyətin tarixi ilə dilin tarixi arasındakı münasibətlərin izahı və həlli şəklində qəbul etmək lazımdır.

Dil tarixi kateqoriyadır, o, bəşər tarixinin çərçivəsində inkişaf edir, bu çərçivədən kənarında nəinki dilin inkişafından, hətta onun mövcudluğundan belə söhbət gedə bilməz. Buna görə də tarixdən xaric dilçilik, axronik dilçilik yoxdur. Bununla yanaşı bütün dilçiliyi, bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi (məsələn, H. Paul «Dil tarixinin prinsipləri»), tarixi dilçiliyə çevirmək, ümumiyyətlə elmi dilçiliyi tarixi dilçiliyə çevirmək də düzgün deyildir.

Dil inkişafda olan, dinamik sabitlikdir. İlk baxışda qəribə görünən (inkişaf, dinamika ilə sabitliyin bir çərçivədə yerləşməsi doğrudan da qəribədir) bu hökm o deməkdir ki, dil nəinki bir tarixi kateqoriya kimi inkişafdadır, həm də müəyyən bir zaman kəsiyi üçün sabitlikdə olan dildə müəyyən dəyişiklik baş verir. Dilin sabitliyini sükunət vəziyyəti kimi, daşlaşma kimi başa düşmək olmaz. Ünsiyyətə xidmət edən, hər gün, hər an işlənən dil inkişaf etməyə bilməz, dil inkişafdan qalarsa, ünsiyyətə xidmət etməzsə, ölür. Buna görə də dilin hətta bir anlıq sabitliyini dinamika kimi başa düşmək lazımdır. V. Humboldt bu fikri gözəl ifadə edərək dili həm fəaliyyət, həm də bu fəaliyyətin məhsulu adlandırır. Dilin daimi keyfiyyəti olan dəyişkənlik, tarixi inkişaf, dinamizm dilin mahiyyətini təşkil edir. Dilin təbiətini düzgün qavramaq, dərk etmək üçün dilin inkişafının daxili və xarici qanunauyğunluqlarını, dildə baş verən dəyişikliklərin səbəb və nəticələrini, onların baş verməsinə səbəb olan müxtəlif daxili və xarici faktorların, o cümlədən zaman faktorunun təsirini öyrənmək, dil dəyişikliklərinin tip və formalarını izah etmək vacib və zəruridir. Dildə baş verən dəyişikliklər onun kommunikativ vasitə olmasından irəli gəlir. Kommunikasiyaya, ünsiyyətə xidmət edən dil, təbii ki, insanı əhatə

edən obyektiv aləmi, gerçəkliyi inikas etdirməlidir. İnsanı əhatə edən gerçəklik isə daim inkişafda, dəyişməkdədir. Ətraf mühitdəki həmin dəyişikliklərin dildə öz əksini tapması dildə dəyişikliklərin baş verməsinin, dilin inkişafının əsas səbəblərindən biridir. Dilin inkişafının ikinci, əsas səbəbi yenə də onun kommunikativ vasitə olması ilə əlaqədardır. Təfəkkürü daha düzgün əks etdirmək, fikri daha ifadəli çatdırmaq üçün dil daim təkmilləşməli, təkamül prosesi keçirməlidir. Bu, dil sisteminin təkamülü, dilin mexanizm və quruluşunun təkamülü - dilin təşkilati təkamülüdür. Prinsipcə, dilin təkamülü heç vaxt dayanmır və dil mövcud olduqca davam edir. Göründüyü kimi, dildə dəyişikliklərin baş verməsi, dilin inkişafı mürəkkəb prosesdir: dildə ətraf mühitin təsiri ilə baş verən dəyişikliklərlə yanaşı xarici faktorlarla səbəblənməyən dəyişikliklər də baş verir. Bu da iki səbəbi - kommunikativ vasitə olan dilin həm ətraf mühiti inikas etdirməsindən həm də özünün müstəqil daxili quruluşa malik olmasından irəli gəlir.

Dildə daim dəyişikliklər baş verir və dil həmişə sistemini, daxili quruluşunu təkmilləşdirməyə çalışır. Daim dəyişən və həmişə təkamüldə olan bir şey ünsiyyətə xidmət edə bilməz, çünki ünsiyyətdə olan tərəflər bu dəyişiklikləri sinxron şəkildə qavraya bilməzlər. Buna görə də dildə dəyişmə və sistemin təkamülü ilə yanaşı bunların tam əksi olan bir proses - dili kommunikasiya vasitəsi kimi mühafizə etməyə yönəldilmiş əyləmə prosesi, dildə mövcud olanları mühafizə etmə, dildə sərt, qəfil dəyişikliklərin qarşısını alma prosesi də gedir. Dil quruluşunun səviyyələrinin müxtəlif dərəcəli dəyişməsi buradan irəli gəlir. Dilin dinamik sabitliyi də məhz bunda özünü göstərir. Gerçəkliyin bir sıra digər mürəkkəb varlıqlarına uyğun olaraq dil ziddiyyətlərin dialektik vəhdəti kimi səciyyələndirilə bilər. Dil sabit olanla dəyişkən olanın, statik olanla dinamik olanın vəhdətindən ibarətdir.

Dildəki bu ikilik onun vəzifəsindən irəli gəlir. Bir tərəfdən, elm, mədəniyyət və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin daim artan tələbatını - ödəmək üçün dil həmişə inkişaf etməli, şəklini dəyişməlidir: son nəticədə dilin heç bir səviyyəsi inkişafdan, təkamüldən kənarda qalmır. Digər tərəfdən, dildə baş verən hər hansı bir dəyişiklik nəinki sosial motivləşdirilməli və sosial bəyənilməli, həm də sosial məhdudlaşdırılmalıdır, çünki cəmiyyətin mənafeyi tələb edir ki, dildəki dəyişikliklər cəmiyyətin müxtəlif nəslinə və təbəqəsinə aid üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı pozmasın. Nəsillər arasındakı varislik dildə sıçrayışlı və qəfil kardinal dəyişikliklərin baş verməsinin qarşısını alan qüvvə kimi çıxış edir.

Dilin tarixi ilə o dildə danışan xalqın tarixi arasında sıx əlaqənin olması hələ qədim zamanlardan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu problem təkcə dilçiliyin mövzusu deyildir, o, daha çox fəlsəfi problemdir: o, həmişə filosofları və tarixçiləri maraqlandırmışdır.

Bu problem dil haqqında elmdə özünəməxsus surətdə şərh edilmişdir. Dilçilər ona dilin inkişafının xalqın tarixindən asılılığı, dilin mövcudluğu formaları və dilin tarixi inkişafının səbəblərini araşdırmaq baxımından yanaşmışlar. Dilçilərin dilin tarixi ilə xalqın tarixi arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə yanaşması da eyni cür olmamışdır. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar, bütöv dilçilik məktəbləri bu problemlərə müxtəlif və fərqli baxışlardan yanaşmışlar. Dilçilərin bir qismi iddia edir ki, cəmiyyətin tarixi, cəmiyyətin inkişafı dilə, dilin inkişafına təsir edən əsas və başlıca səbəb olmuşdur. Bu qisim dilçilər dilin inkişafında ekstralinqvistik faktorların rolunu şişirir, intralinqvistik faktorların dilin inkişafına təsirini isə görmürdülər. Digər qisim dilçilər isə əksinə, cəmiyyətin həyatında, onun inkişafında dilin rolunu şişirir, cəmiyyətin bütün inkişafını dillə əlaqələndirirdilər. Məsələn, V. Humboldtun ardıcıllarından neohumboldtçular adlanan bir qrup dilçi (L. Vaysgerber və başqaları) belə hesab edir ki, dil insanları, onların həyatını, davranışını, dünyabaxışını, düşüncə və təfəkkür tərzini idarə

edən xüsusi qüvvə - «üçüncü aləm»dir. Üçüncü bir qisim dilçilər (F. de Sössür və sössürçülər) belə hesab edirdilər ki, dilin inkişafı cəmiyyətdən asılı olmayaraq müstəqil surətdə gedir, dilin tarixi ilə cəmiyyətin (xalqın) tarixinin, dilin inkişafı ilə cəmiyyətin inkişafının, sözlərlə əşyaların əlaqəsi sözün əsl mənasında dilçiliyin (Sössürün termini ilə desək, daxili dilçiliyin) mövzusu, problemi deyildir. Sössür hətta bu problemlərlə məşğul olmaq üçün xarici dilçilik fənəni ayırırdı. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Dillə cəmiyyətin, dilin tarixi ilə xalqın tarixi, dillə insan arasındakı qarşılıqlı münasibətlər mürəkkəb, rəngarəng və çoxcəhətlidir, həm də bu münasibətlər kənar, yad bir fəndə deyil, dil haqqında elmdə, dilçilik elmində öyrənilməlidir.

DİL VAHİDLƏRİNİN YARANMASI YOLLARI

Dil vahidlərinin - dillərin və dialektlərin yaranması yolları haqqında müasir dilçilik elmi, demək olar ki, yekdil rəydedir. Dilçilik elmində geniş yayılmış fikrə görə, dillər və dialektlər iki əsas yolla - diferensiasiya (bölünmə, parçalanma) və inteqrasiya (birləşmə) vasitəsilə yarana bilər.

Diferensiasianın mahiyyəti belədir: az və ya çox dərəcədə yekcins olan ilkin dil vahidinin bölünməsi nəticəsində yeni dil vahidləri yaranır. İlkin dil vahidlərinin parçalanması və yeni dil vahidlərinin yaranması prosesi təbii surətdə baş verir. Yeni dil vahidlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi ilkin dil bütövlüyünün bir hissəsinin əsas kütlədən təcrid olunmasıdır. Müəyyən və məlum səbəblərdən qəbilənin yaxud xalqın bir hissəsi məskun olduğu ərazidən uzaq olan bir yerə miqrasiya edir və çox vaxt yad dilin əhatəsinə düşür. Zaman keçdikcə həm təcrid edilmiş müstəqil inkişaf, həm də kontaktda olan yaddilli mühitin təsiri nəticəsində ilkin dildən ayrılmış hissə, ayrıldığı dildən fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir. Ayrılma müddəti (müstəqil, təcrid edilmiş inkişaf dövrü) nə qədər çox olarsa, yad dil mühitinin təsiri nə qədər güclü olarsa, ilkin dildən təcrid edilmiş hissəni bütövdən fərqləndirən xüsusiyyətlər də bir o qədər qabarıq olur. Təcrid edilmiş hissəni bütövdən fərqləndirən dil xüsusiyyətləri zəif olduqda dialektlər, qüvvətli, kəskin təzadlı olduqda qohum dillər yaranır. Bəşər tarixində belə miqrasiyalara kifayət qədər nümunələr vardır. Məsələn üçün müasir island dilini götürək. İslanların babaları feodal zülmündən azad olmaq üçün eramızın IX-X əsrlərində Norveçdən İslandiya adasına köçmüş norveçlilərdir. İslandiya adası Avropa qitəsindən xeyli aralı olduğu üçün mənşəcə norveç dilinin hissəsi olan island dili, bir tərəfdən, norveç dilindən təcrid edilmiş şəkildə müstəqil inkişaf prosesi keçmiş, digər tərəfdən, qonşu dillərlə daim kontaktda olan norveç dilindən kəskin şəkildə fərqlənən müstəqil island dili yaranmışdır. Hollandların Cənubi Afrikaya köçməsi (Kap müstəmləkəsi) və müstəqil inkişafı bur xalqının yaranmasına, bu da öz növbəsində holland dilindən fərqlənən xüsusi afrikaans dilinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Roman dillərinin yaranmasında da təxminən bu tipli proses getmişdir. Latin dilli romalılar Roma imperiyasının geniş ərazisinə səpələnmiş və bir tərəfdən, yerli xalqlarla kontakt, digər tərəfdən, bir-birindən az ya çox məsafədə təcrid edilmiş ərazilərdə müstəqil inkişaf nəticəsində ilkin latin dilinin ayrı-ayrı hissələri arasında bir sıra fərqli spesifik xüsusiyyətlər yaranmış və bu fərqlərin güclənməsi nəticəsində müasir roman dilləri - italyan, fransız, ispan, rumin, porteqiz, moldavan, provansal, katalon və retorman dilləri əmələ gəlmişdir.

Amerika dilçnləri Şimali Amerikada işlənən ingilis dilini ingilis dilindən fərqlənən xüsusi Amerika ingiliscəsi (American English) hesab edirlər.

Dil və dialektlərin yaranmasının ikinci yolu inteqrasiyadır. Diferensiasiyadan fərqli olaraq, bu yol daha mürəkkəbdir, belə ki, diferensiasiya prosesi necə deyərək, göz qabağında gedir və onu nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq asandır. Halbuki inteqrasiya prosesi örtülü şəkildə baş verir. Buna görə də inteqrasiya prosesinin nəzəri əsaslarını hazırlamaq bir sıra çətin və mürəkkəb bəzən ziddiyyətli məsələləri həll etməklə bağlıdır. İnteqrasiya prosesinin gedişini, prosesin nəticəsini qabaqcadan söyləmək, nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirmək çətin, bəlkə də mümkün deyil.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında dialektlər və dillər arasında inteqrasiya prosesinin gətirdiyi göstərilir. Dialektoloji ədəbiyyatda qarışıq dialektlər haqqında kifayət qədər və mötəbər məlumat vardır. Belə dialektlər iki yaxud daha artıq dialektin qarışması nəticəsində yaranır. İnteqrasiya prosesində iştirak edən dialektlərin fərqli xüsusiyyətləri qarışıq dialektlərdə bir-birinə qarışır. Son dilçilik ədəbiyyatında interdialekt deyilən dilçilik hadisələrindən bəhs edilir. Interdialekt öz mahiyyətinə görə qarışıq dialektə yaxındır. Sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir dilin müxtəlif dialektlərinin nümayəndələri bir sənaye mərkəzinə toplanır və hər dialektin nümayəndəsi ümumi nitqə öz nitq xüsusiyyətlərini gətirir. Dialektlərin belə qarışmasından əmələ gələn dialektə interdialekt deyilir. Müasir dilçilik ədəbiyyatında dialektlərin inteqrasiyası haqqında fikir artıq şübhə doğurmur və hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Uzaq qohum olan və yaxud qohum olmayan dillər qarışb yeni bir dil yarada bilərmi? Uzaq qohum olan yaxud qohumluq münasibətində olmayan dillər inteqrasiya prosesində iştirak edib yeni dil vahidi əmələ gətirə bilərmi? Müasir dilçilik ədəbiyyatında bu suallara verilən cavablar müxtəlif və ziddiyyətlidir.

Uzaq qohum olan yaxud qohum olmayan dillərin qarışması prosesi dilçilik ədəbiyyatında çarpazlaşma adlanır. Vaxtilə əsrimizin əllinci illərində sovet dilçiliyində dil haqqında yeni təlimin hakim olduğu dövrdə çarpazlaşmaya dillərin inkişafının, dil vahidləri və qohum dil qruplarının yaranmasının yeganə üsulu kimi baxılırdı. Bu nəzəriyyə N. Y. Marrın əsərlərində daha qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dil haqqında yeni təlimin təsiri altında məşhur rus dilçisi D. V. Bubrix fin-üqor dillərinin qohumluğunu sübut etmək məqsədilə kontakt nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Onun kontakt nəzəriyyəsinə görə, qohum dillərdə danışan qədim fin-üqor qəbilələri bir-biri ilə kontakt vəziyyətində olmuşdur; qədim fin-üqor dili isə vahid dil olmamış, bu qəbilələrin dialektlərinin məcmusundan ibarət olmuşdur. Bu dialektlərin kontaktın yaxınlıq dərəcəsi asılı olaraq oxşar və fərqli xüsusiyyətləri olmuşdur. Dialektlərin tərkibi də sabit olmamışdır. Bəzi fin-üqor dilli olmayan qəbilələr fin-üqor dilini mənimsəmiş, fin-üqor qəbilələri ailəsinə daxil olmuşdur. Bəzi fin-üqor dilli qəbilələr isə yad dil mənimsəyib fin-üqor qəbilələri ailəsindən ayrılmışdır. Fin-üqor dili balıqçıların və ovçuların mədəniyyəti ilə birlikdə yayılan dalğa şəklində təsəvvür edilir.

Xarici dilçilərdən də inteqrasiya yolu ilə yeni dillərin yaranmasının mümkünlüyünü qəbul edənlər çoxdur. Məsələn, Ulenbekin fikrincə, Hind-Avropa ulu dili müxtəlif dillərin qarışması nəticəsində yaranmışdır; fin dilçisi P. Ravila belə hesab edir ki, fin-üqor dilləri ilə samodiy dillərinin qohumluğu, fin-üqor dillərinin samodiy dillərinə təsirinin nəticəsidir; V. Tauliyə görə, Ural dilləri müxtəlif dillərin qarışmasından əmələ gəlmişdir üçün

müasir Ural dillərini güman edilən eynicinsli ulu dildən hasil etmək mümkün deyildir; Milevski iddia edir ki, müasir yukakir dili samodiy və paleoasiya dialektlərinin qarışması nəticəsində yaranmışdır və s.

Bu məsələyə munasibətdə müasir dilçilər iki mövqedə çıxış edirlər. Birinci mövqeyin nümayəndələri çoxlu fakt göstərərək dillərin inteqrasiyası yolu ilə yeni dil vahidlərinin yarana bilməsi ideyasını müdafiə edirlər. İkinci mövqeyin nümayəndələri isə sözdəyişdirici formativlər sisteminin qarışa bilməməsi fikri ilə çıxış edərək dillərin inteqrasiyası yolu ilə yeni dillərin yaranması haqqındakı nəzəriyyəni qətiyyətlə rədd edirlər.

DİLLƏRİN KONTAKTI

Dillərin tarixi inkişafının mühüm faktorlarından biri dillərin qarşılıqlı təsiri yaxud çox vaxt dilçilik ədəbiyyatında adlandırıldığı kimi desək, dillərin kontaktı 1 dilin inkişafının xarici formalarından biridir. «Dillərin təması tarixi zərurətdir və bu təmas labüd surətdə onların qarşılıqlı təsirinə səbəb olur» 2. Struktur və material cəhətdən homogen dillərə təsadüf edilmədiyi üçün dilçilik elmində bu problemin nəzəri əhəmiyyətə malik olduğu şübhəsizdir. V. Humboldtdan başlamış müasir dilçilərə qədər bu məsələ həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dillərin kontaktının nəticəsi müxtəlif ola bilər: bu qarşılıqlı təsir təkcə müxtəlif növlü alınmalarla kifayətlənə bilər; qarşılıqlı təsir göstərən dillərin konvergent (bənzətmə, birləşmə) inkişafına səbəb ola bilər; köməkçi «ümumi» dillərin yaranmasına gətirə bilər; dillərin assimilyasiyasına səbəb ola bilər. Buna görə də bəzən dilçilər dillərin kontaktını dil sisteminin inkişafının əsas stimulu hesab etmişlər; Bu faktor dil sisteminin inkişafının əsas stimulu olmasa da hər halda dillərin inkişafı prosesində mühüm rol oynayır.

Dillərin kontaktı mürəkkəb və çox vaxt nəticəsini qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olmayan prosesdir. Bu proses hər şeydən əvvəl cəmiyyətin inkişafı ilə, təmasda olan xalqların qarşılıqlı təsirlə əlaqədardır. Dillərin kontaktının nəticələri təmasda olan xalqların mədəni və sosial inkişafından, iqtisadi inkişafının səviyyəsindən, sayından, siyasi hakimiyyətin kimin əlində olmasından və s. asılıdır. Çox vaxt dillərin kontaktının nəticəsini qarşılıqlı təsirdə olan dillərin strukturu (hansı asandır, hansı çətindir; hansı sadədir, hansı mürəkkəbdir) ilə əlaqələndirirlər. Kontakt prosesinin nəticələri dilçilik baxımından ətraflı tədqiq edilməsə də iddia etməyə əsas vardır ki, dillərin kontaktının nəticəsi dillərin strukturundan o qədər də asılı deyildir.

Dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi iki şəkildə təzahür edir:

- a) sözün ən geniş, ümumi mənasında alınmalar (leksik, fonetik və qrammatik ünsürlərin alınması) və
- b) bütövlükdə dilin dəyişməsi.

Dilin dəyişməsi hadisəsində dil *lingua franca* tipli qəbilələrarası, yaxud beynəlxalq dil (məsələn, Ekvador, Peru və Boliviyanın hindu qəbilələri üçün keçua dilinin, Braziliyanın bütün Atlantik okeanı sahilləri üçün tupi dilinin rolu) tərəfindən işlənmənin bütün sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılır. Dil dəyişməsi hadisəsindən fərqli olaraq alınmalarda dil əsasının fasiləsiz şəkildə və rəsəli olması zəruridir. Dilin dəyişməsi də müxtəlif cür baş verir;

- a) dil tam mənimsənilir, başqa sözlə desək, uyğun bilinçivist qruplar tamamilə assimilyasiyasına uğrayır;

- b) ikinci dil natamam mənimsənilir - bunun nəticəsində «picin»³ dillər və kreollaşmış dillər yaranır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Dilçilik ədəbiyyatında kreollaşmış dillər səhv olaraq süni dillər adlandırılır,

lakin bu dillər həm «picin» dillərdən, həm də suni köməkçi dillərdən (esperanto, acuvanto, ido) fərqlənir. Strukturlarının birtipliyinə görə «picin» dillər də, kreollaşmış dillər də eyni şəkildədir: hər ikisi «optimal» qrammatik quruluşla (qrammatik mənalara sintaktik ifadə vasitəsilə verilməsi) və lüğət tərkibinin ciddi ixtisarı ilə səciyyələnir. Bu dillərin işlənmə dairəsi isə fərqlidir: kreollaşmış dillər Böyük və Kiçik Antil adalarının, Qərbi Afrikanın, Hind və Sakit okeanlardakı müəyyən etnik qruplarının doğma dilidir. Halbuki «picin» dillər süni köməkçi dillərdir ki, köməkçi dillər rolunu oynayır və dar işlənmə dairəsinə malikdir. «Picin» dillərin leksikası yüksək dərəcədə homogen tərkibə malikdir və əksər hallarda Hind-Avropa (əsasən, Qərbi Avropa sözləri) mənşəli sözlərdən ibarətdir. Belə dilləri qarışıq dillər adlandırmaq düzgün deyildir, buna görə də son dilçilik ədəbiyyatında bunları birtərəfli hesab edirlər. «Picin» dillərin yaranması kontakda olan xalqların qeyri-bərabər sosial və iqtisadi münasibətlərinin nəticəsidir: bütün hallarda yerlilərin və avropalıların təmasında müxtəlif Avropa dillərindən alınmış sözlərin toplusundan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir.

Dillərin kontaktı məsələsinin əsas aspektlərindən biri dillərin qarışması yaxud qarışıq dillərin yaranmasıdır. Ümumi mənada götürsək, müasir dünyada «təmiz» dil, qarışmayan dil yoxdur. Sırf dilçilik baxımından yanaşdıqda işə dillərin kontaktı probleminin bu aspekti digər aspektlərə nisbətən uzun mübahisələrə səbəb olanı və həm də həll edilməyənidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə bu problemin həllinə maraq getdikcə azalır. Vaxtilə L. V. Şerba haqlı olaraq demişdir ki, «dillərin qarışması anlayışı - müasir dilçilikdə ən aydın olmayan problemlərdən biridir».

Dilçiliyin tarixi boyu dillərin qarışması probleminə iki baxış mövcud olmuşdur. A. Şlayxer, U. D. Uitni, A. Meye, O. Yespersen, E. Petroviç və başqaları «qarışıq» dillərlə «təmiz» dilləri qarşı-qarşıya qoymaq əleyhinə olmuşlar. H. Şuxardt, Y. Vakernagel, A. Roeetti və başqaları işə belə qarşılaşdırmanı məqsəddəuyğun hesab etmişlər. L. V. Şerba 1926-cı ildə yazdığı məqaləsində alınmalarla dillərin qarışmasını fərqləndirmiş, bu iki dil hadisəsinin arasında aralıq formalarının da olduğunu göstərmiş, hər iki prosesin, necə deyərlər, bir-birinə sarmaşdığını qeyd etmişdir.

Adətən, dillərin qarışmasına dillərin ittifaqının yaranmasını nümunə göstərirlər. Dillərin ittifaqına daxil olan dillər, onların mənşəyindən asılı olmayaraq, struktur tipoloji və bəzən material ümumiliyi olması ilə səciyyələnir (dillərin ittifaqı nəzəriyyəsi Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri, xüsusən, N. S. Trubetskoy və R. Yakobson tərəfindən hazırlanmışdır). Dilçilik ədəbiyyatında Balkan, Qərbi Avropa, qədim ön Asiya və Himalay dil ittifaqlarının mövcudluğundan danışılır. Bunlardan daha ətraflı öyrənilmiş Balkan dilləri ittifaqıdır. Bu ittifaqa alban, bolqar, yunan, makedon, rumın və qismən serb-xorvat dilləri daxildir. Bu ittifaq «artikullaşdırılmış» və «artikullaşdırılmamış» hallanmanı fərqləndirmək, postpozitiv artiklin işlənməsi, infinitiv formasının olmaması, genitiv və yönlük hal formalarının eyni olması, felin gələcək zaman formalarının təsviri yolla yaradılması və s. xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.⁴

Dillərin kontaktında qarışıq dillərin yaranmasına nisbətən alınma prosesi daha çox əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, alınmalar özünü daha çox leksikada göstərir. Leksik alınmalar, başqa cür desək» sözalma dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməyin əsas yollarından biridir. U. D. Uitni 1888-ci ildə yazırdı ki, leksik alınmalar dildə fonoloji və morfoloji dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb ola bilər. Başqa dildən söz alma yad dilin sözlərini mexaniki surətdə Doğma dilə gətirmək demək deyildir; alınma sözlərin mənası dəyişə bilər, onlarda müəyyən fonetik və morfoloji dəyişikliklər baş verə bilər. Alınma söz və morfemlər (əsasən, sözdüzəldici şəkilçilər) vasitəsilə yeni sözlər yaratmaq olar.

Alınmaların bilavasitə (kontakt) və bilavasitə (kontakt olmayan) formalarını fərqləndirirlər. Billavasitə alınma vasitəçi dil vasitəsilə olur və özünü əsasən, terminlərin alınmasında göstərir. Bilavasitə alınmalar isə kontaktda, bilavasitə təmasda olan dillər arasında olur və kontakt olmayan alınmaya nisbətəi daha geniş və əhəmiyyətlidir.

Fonetika və funksional adaptasiya dərəcəsinə görə leksik alınmalar mənimsənilmiş və mənimsənilməmiş adlandırılan iki kateqoriyaya bölünür. Leksik alınmalar leksikanın daha çox periferik (ucqar) sahələrində baş verir. Lakin uzun müddətli və intensiv təmas nəticəsində alınma sözlər dilin əsas lüğət fonduna da keçə bilər. Belə hallarda dildə alınmaların miqdarı çox yüksək olur Müxtəlif məlumatlara görə ingilis dilinin lüğət tərkibini 55 faizdən 75 faizədək roman mənşəli sözlər təşkil edir. Koreya dilinin lüğət tərkibinin 75 faizini Çin sözləri təşkil edir, orta əsrlər türk və fars ədəbi dillərində 80 faiz ərəbizmlər olmuşdur. Qustav Meyerin alban dilinin etimoloji lüğətindəki 5140 sözdən yalnız 430 söz alban dilinə məxsusdur, qalanları isə roman, slavyan. yeni yunan və türk dillərindən alınmışdır. L. Qraurun hesablamalarına görə, rumın dilinin təkcə əsas lüğət fondunda 21,49 faiz slavyan ünsürləri vardır. Henri Hübşmanın «Erməni dilinin qrammatikası» əsərinə əlavə etdiyi lüğətdəki 1940 sözdən yalnız 438 söz erməni dilinə məxsusdur, qalanı parfiyan, fars, ərəb, suriya və yunan dillərindən alınmalardır. Erməni dilinin lüğət tərkibində İran ünsürlərinin bolluğu uzun müddət Hind-Avropa dilləri arasında erməni dilinin mövqeyini müəyyənləşdirməyə mane olmuşdur. Dilin leksik quruluşunun kənar təsirə bu dərəcədə həssas olması, dilin başqa sistemlərinə nisbətən leksik sistemin daha açıq olmasından irəli gəlir.

Leksik alınma dildə sinonimliyin inkişafına və dilin öz sözlərində ilkin dəyişikliklər baş verməsinə səbəb ola bilər. Bundan başqa, eyni tipli leksik alınmalar sözdüzəldici morfemlərin də alınmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində - able sözdüzəldici şəkilçisi (workable «işlənilməli», eatable «yeməli») orta fransız dilindən alınmış admirable, agreeable tipli sözlərin morfemlərə parçalanması nəticəsində yaranmışdır. Analoji yolla frazeoloji ifadələr də başqa dillərdən alınma bilər; dillərin tarixindən kalka yolu ilə yaranmış çoxlu frazeoloji ifadələrin yaranması halları məlumdur.

Alınmalar baxımından dilin qrammatik quruluşunda morfolojiya və sintaksis fərqlənir: morfolojiyada alınmaların təsiri yox dərəcəsinədir, sintaksis isə xarici təsirlərə qarşı həssasdır. Morfolojiyada alınmalar baş verdikdə bu, morfoloji sistemin zənginləşməsinə deyil, Y. Qrimmin hələ 1819-cu ildə göstərdiyi kimi, sadələşməsinə səbəb olur. Belə hallarda mənanın morfoloji üsulla ifadəsi leksik yaxud sintaktik üsulla əvəz edilir ki, bu da morfoloji kateqoriyaların tərkibinin xeyli kasıblaşmasına səbəb olur. Ona görə də morfoloji alınmaların istisnalığı tezisi müasir dilçilikdə öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

Morfoloji alınmalardan danışdıqda yalnız ayrı-ayrı morfoloji əlamətlərin bir dildən başqa dilə keçməsinə göstərmək olar. Cəmlilik allomorfu olan-s əlamətinin ingilis dilindən norveç dilinə (məsələn: order-s, check-s, jumper-s) və uels dilində, fransız dilindən alman dilinə (məsələn: die Genies, die Kerls, die Fräuleins) keçməsinə, habelə ərəb dilindəki sınıq 5 cəm formasının fars, türk, Yaxın Şərqi və Orta Asiyanın bir sıra dillərində işlənməsi buna misal göstərilə bilər.

Sintaksis sahəsində alınmalar iki amildən asılıdır;

1.-Sintaktik quruluşda sərbəstlik, yəni qrammatik mənalardan ifadə ağırlığı sintaksisin yox, morfolojiyanın üzərinə düşürsə və sintaktik əlaqələr (o cümlədən, cümlə quruluşu da) yalnız, necə deyirlər. ünsiyyətə xidmət edərsə, cümlədə sözlərin yeri nisbi sərbəstliyə malikdirsə, onda sintaksis alınmalar üçün açıq olur, başqa sözlə

desək, dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dilin sintaktik sistemində dəyişikliklər baş verə bilər.

2.-Qrammatik mənanın ifadə ağırlığı sintaksisin üzərinə düşərsə, onda dilin sintaktik sistemi xarici təsirin üzünə qapanır və orda çox cüzi dəyişikliklər baş verə bilər. Buna Çin dili nümunə ola bilər.

Dilin başqa sistemlərinə nisbətən fonetik sistem xarici təsirə daha çox müqavimət göstərir. Ona görə də uzun zaman dilçilik ədəbiyyatında bu sistemin hətta morfoloji sistemə nisbətən də xarici təsirə qarşı qapalı olması fikri irəli sürülürdü. Son zamanlar bu fikir dəyişir. Ən yeni dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, fonetik sistem xarici təsirə qarşı leksik və sintaktik sistemlərə nisbətən qapalı olsa da morfoloji sistemə nisbətən açıqdır. Adətən, bu açıqlıq alınma sözlərdə səs interferensiyası ilə izah edilir. Məsələn, göstərilir ki, ingilis sözlərindəki Ö səsi onları mənimsəyən dildə t, s, f səsləri ilə substitutlaşır. Belə olduqda dilin fonoloji sintaqmatikasında bəzi dəyişikliklər baş verə bilər. Məsələn: dildə əvvəl olmayan fonem ardıcılığı yaranır, sözün əvvəli və sonu qanunauyğunluğu dəyişə bilər, sözün bəzi. Segment üstü 6 səciyyələri pozula bilər və sair.

Dilə uzun müddətli təsir nəticəsində yad dildən fonemlər də alınır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alınma fonemlər ya müəyyən bir fonemin (dil öz fonemini) allofonu 7 olur, ya da demək olar ki, istisnasız olaraq, yad dildən alınmış sözlərdə işlənir. İkinci hal, məsələn, Azərbaycan dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərdə k foneminin işlənməsini nümunə göstərmək olar; bu fonem Azərbaycan dilinin nəinki öz sözlərində, hətta Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin xeyli hissəsini təşkil edən ərəb və İran mənşəli sözlərdə (həmin dillərdən alınan sözlərdəki k fonemi Azərbaycan dilində k foneminə çevrilir) işlənmir, Azərbaycan dilindəki ərəb mənşəli sözlərdə ڭ (əyn) foneminin saxlanması da (bu fonem Azərbaycan dilində apostrof işarəsi ilə verilir) bu qəbildəndir.

Struktur planda dillərin kontaktı xüsusən sistemdə «boş xanalar» olduqda fonoloji sistemdə artıq mövcud olan allofonların fonoloqlaşdırılmasında həlledici faktor rolunu oynayır. Rus dilində f allofonunun, keçua dilində e və o allofonlarının fonoloqlaşdırılması buna misal ola bilər.

Dillərin səthi kontaktında dillərin bir-birinə təsiri zəif olur, bir dil digərinin daxili strukturuna toxunmur, onda əhəmiyyətli dəyişiklik yaratmır, qarşılıqlı təsir tək-cə alınmalarla kifayətlənir, Lakin dillərin tarixindən elə hallar da məlumdur ki, uzun müddətli təmas nəticəsində dillərdən biri öz müstəqilliyini itirir, digəri saxlayır; öz müstəqilliyini qoruyan dil ona qarışan dilin bir sıra xüsusiyyətlərini mənimsəyir. Dillərin daxili strukturunun dəyişilməsində öz əksini tapan bu proses dilçilik ədəbiyyatında çarpazlaşma adlandırılır. Alınan nəticəyə görə çarpazlaşmanın üç növü məlumdur: substrat, superstrat və adstrat.

Əvvəllər həmin ərazidə olan, kəlmə dil tərəfindən məğlub edilib və ona qarışan, onda müəyyən iz buraxan yerli dilə **substrat** deyilir; məsələn, fransız dili üçün kelt, hind dilləri üçün dravid, Azərbaycan dili üçün İran substratı.

Superstrat kəlmələrin dilidir, zaman keçdikcə yerli dilin əsaslarına toxunmadan ona qarışır; məsələn, ingilis dili üçün fransızların norman dili, fars və Azərbaycan dilləri üçün ərəb dili, fransız dili üçün frank dili.

Adstrat yanaşı yaşayan, təmasda olan, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən və biri digəri üzərində üstünlük qazanmayan iki dildir; məsələn, rumın dilində slavyan adstratı, Gürcüstanda gürcü dili üçün Azərbaycan dili adstratı.

Dil substratı anlayışı ilk dəfə V. Humboldtun əsərlərində irəli sürülmüşdür. 1821-ci ildə o yazırdı: «Müxtəlif dillərin qarışması dillərin yaranması (genezisi) prosesində ən mühüm faktorlardan biridir. Bəzən yaranmaqda olan dil ona qovuşan başqa dillərdən böyük yaxud kiçik əhəmiyyətli yeni ünsürlər alır, bəzən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dil yad materialdan çox az şey alaraq, lakin özünün işlənməkdə olan daha mükəmməl formalarının inkişafının normal hərəkətini yadelli nümunələrə uyğunlaşdırıb kəsərək, beləliklə, öz formalarını korlayaraq korlanır və geri gedir»⁸. Substrat məsələsinə V. Humboldtla eyni zamanda (1821-ci ildə) Danimarka dilçisi Y. h. Bredsdorf da toxunmuşdur ⁹. Lakin konkret dil hadisələrini izah edərkən substrat anlayışını bir metodik priyom kimi ilk dəfə 1887-ci ildə italyan dilçisi Q. İ. Askoli işlətməmişdir. O göstərmişdir ki, Hindistanın yerli dilləri sonralar bu əraziyə gəlmiş hind dillərinin inkişafına şübhəsiz, təsir göstərmişdir, Askoli roman dillərinin inkişafında da belə bir təsir görərək yazırdı ki, roman dillərinin inkişafı prosesində etnik momentlərə istinad etmək faydalı olardı, xüsusən, kelt dilinin roman dilinə təsiri nəticəsində latın dilində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmalıdır.

Substrat, dilin daxili inkişaf qanunauyğunluğunu pozur. Onun təsiri dil strukturunun səviyyələrinə sirayət edir. Dil strukturundakı dəyişikliklər substrat təsir zamanı çox ləng baş verir, uzun müddət davam edir. Bu da səbəbsiz deyildir, belə ki, dildəki substrat dəyişikliklər o dildə danışan xalqın etnik tərkibində dəyişikliklərin baş verməsi ilə müşahidə edilir: yerli xalq gəlmə xalq tərəfindən tədricən assimilyasiya edilir. Məsələn, Azərbaycan ərazisində yaşamış yerli qəbilələrin gəlmə türkdilli qəbilələr tərəfindən assimilyasiyası haqqında «Azərbaycan tarixi» kitabında oxuyuruq: «...bir çox başqa xalqın tarixində olmuş hadisə-yerli əhalinin dilinin gəlmələrin dili ilə əvəz olunması Azərbaycanda da baş vermişdir. Bir çox müasir Şərq xalqları öz əcdadlarının danışdıqları dildə danışmırlar. Orta Asiyada xarəzmlilər, soqdiyalılar, baktiryalılar və parfiyalıların İran dilləri türk dilləri ilə əvəz olunduğu kimi, Azərbaycanda da yerli dilləri Azərbaycan dili əvəz etmişdi.

Lakin dillərin dəyişməsi heç də yerli əhalinin sıxışdırılması demək deyildir. Buna görə də müasir xalqlar öz ölkələrinin qədim əhalisinin bilavasitə nəsiləri olub, onların mədəni, tarixi və antropoloji xüsusiyyətlərini indiyədək saxlamaqdadırlar. Müasir Azərbaycan əhalisinin fiziki tiplərinin tədqiqi və antropoloji materialın müqayisəsi ölkənin indiki əhalisinin həm cənub və həm də şimal etnik ünsürlərlə bilavasitə yaxın olmasını təsdiq edir»¹⁰.

Bir sıra hallarda dil hadisələrinin təşəkkül tapması substrat faktorlarla əlaqədardır. Latin dili əsasında müasir roman dillərinin yaranması faktı bu fikri sübut etdi.

Çox vaxt substrat hadisəsinə dilçilikdə universal səciyyə verirlər. Məsələn, Q. Hirt Hind-Avropa dilinin dialekt parçalanmasını bu mənşədən olmayan substratla, Kastren german dillərində Hind-Avropa mənşəli olmayan xüsusiyyətləri fin substratı ilə, eyni xüsusiyyətləri A. Meye Hind-Avropa mənşəli olmayan substratla, Fayst dilləri substratı ilə, Deçev və Güntert etrus substratı ilə, Braun yafəs substratı ilə izah edirlər.

Hazırda substrat anlayışı ilə təkə yad mənşəli dilin təsirini deyil, habelə eyni dil ailəsinə daxil olan, lakin hazırda itmiş dillərin təsirini də nəzərdə tuturlar. Məsələn, Q. Hirt fransız və german dillərində dəfələrlə kelt substratını müəyyənləşdirir; bolqar dilçisi V. Georgiyev yunan dilinin bəzi xüsusiyyətlərini minoy substratının təsiri ilə izah edir.

Substrat anlayışının geniş işlənməsi onun mənə yayqınlığına səbəb olur. Çox vaxt bəzi dilçilər hətta mənşəyini düzgün qavramadıqları, başa düşə bilmədikləri, izahında çətinlik çəkdikləri yaxud izah edə bilmədikləri dil hadisələrini substratla bağlayırlar. Bu hal substrat ideyasını gözdən sala bilər. Buna görə də bu və ya digər dil hadisəsinin substrat səciyyəli olub-olmadığını təyin edərkən həmin hadisəyə son dərəcə diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Superstrat termini ilk dəfə 1932-ci ildə Roma şəhərində romanşünasların konqresində V, Vartburq tərəfindən işlədilmişdir. O, yeni terminin yaradılması zərurətini belə izah edir: «O, «substrat» termininə zəruri əlavə təşkil edir. Superstrat haqqında biz onda danışacağıq ki, ölkəyə sonralar soxulmuş xalq (əksər hallarda istilaçı və hərbi cəhətdən daha güclü) bu ölkədə əvvəl yaşamış xalqın (hər şeydən əvvəl mədəni üstünlüyə malik olan) dilini qəbul edir və eyni zamanda bu dilə müəyyən yeni əhəmiyyət verir».

Superstrat hadisəyə nümunə olaraq, Vartburq Roma imperiyasının süqutundan sonrakı dövrdə frank dilinin latin dilinə təsirini misal çəkir. Onun fikrincə, məhz german dilli frank qəbilələri Luara çayıdan şimala yayılmış latin dilinə sonralar fransız dilinin yaranması üçün şərait yaratmış xüsusiyyətləri vermişdir. Bu iki fərqli dil bir neçə əsr yanaşı yaşamış, sonra german dili, indiki fransız dilində bizə məlum olan formaları latın dilinə vermiş və özü tədricən itmişdir.

Superstrata nümunə olaraq Azərbaycan dilindəki ərəb və İran ünsürlərini də göstərmək olar. «Azərbaycan dili birdən-birə ədəbi dil ola bilməmişdir. Kargüzarlıqda, elmdə və ədəbiyyatda ərəb və fars dilləri hakim olmuşdur. Fars dilinin təsiri daha qüvvətli idi. Ədəbi əsərlər bu dildə yaradılırdı. Fars dili əsasən, hakim dairələrin dili hesab edilirdi. Azərbaycan əhalisinin çox az qismi bu dili bilirdi»¹¹. Ərəb və İran işğalçılarının Azərbaycana istila etmələri ilə Azərbaycan dilinə gəlmiş ərəb və fars ünsürləri (əlbəttə, ərəb və fars dillərinin uzunmüddətli təsiri nəticəsində) Azərbaycan dilinin struktur əsaslarına toxunmadan onda ərimiş və Azərbaycan dilində superstrat izlər buraxmışdır.

İngilis dilindəki norman ünsürləri də superstrat hadisəsinə misal ola bilər. Normanlar əvvəllər romandilli olmamışlar; onlar Skandinaviyadan Fransaya köçmüş və romanlaşmışlar. 1066-cı ildə normanlar İngiltərəni işğal etmiş, yerli əhali ilə qarışmış . və ingilis dilini qəbul etmişlər. Normanların fransız dili ingilis dilinə güclü təsir göstərmiş və ingilis dili lüğət tərkibinin yarısından çoxunun roman mənşəli olmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Substrat hadisəsinə nisbətən superstrat hadisəsində çarpazlaşmada iştirak edən hər iki tərəf - həm qalib-dil, həm də məğlub dil məlum olur.

Dillərin çarpazlaşmasında adstrat hadisəsi substrat və superstrat hadisələrinə nisbətən daha az əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görədir ki, adstrat anlayışı dilçilik ədəbiyyatında daha az işlənməmişdir. Müasir dilçilikdə adstrat anlayışı daha az yayılmışdır. «Adstrat» termini ilk dəfə 1939-cu ildə italyan dilçisi M. Bartoli tərəfindən dilçiliyə gətirilmişdir. Bu terminlə o, iki dilin marginal.(ucqar) kontakt (təmas) rayonlarında qarşılıqlı münasibətini və bu zaman yad dil ünsürlərinin mənimsənilməsi hadisəsini ifadə edirdi. Bartolinin fikrincə, dillərin ucqar regionlarında kontakt zamanı dil ünsürləri əvvəlcə həmin ərazinin «dilinə» keçir, sonra isə daha geniş əraziyə yayılır. Adstrat hadisəsinə belorus-Litva, Litva-polyak, sloven-italyan qarşılıqlı münasibətlərini misal göstərmək olar.

Adstrat anlayışı dilçiliyə M. Bartoli tərəfindən gətirilsə də bu anlayışın ifadə etdiyi dil hadisəsi linqvistlərə çoxdan bəlli idi. Hələ keçən əsrin 80-ci illərində alman dilçisi İ. Şmidt Hind-Avropa dillərinin qarşılıqlı münasibətlərinə həsr etdiyi əsərində «dalqalar nəzəriyyəsinə» irəli sürür. O, baltik-slavyan dilləri qrupunun german və Hind-İran dilləri ilə, yunan dilinin latın və Hind-İran dilləri ilə münasibətlərini tədqiq edərək bu nəticəyə gəlir ki, bu dillərin coğrafi yerləşməsi, qonşuluğu və bir qrupun dillərinin başqa qrupun dilləri ilə təması onların leksikası və qrammatikasında ümumi üsürlərin əmələ gəlməsinə təsir göstərmişdir. Qonşu dillər təkcə onlara xas olan xüsusiyyətlərə malik olur, necə deyirlər, bir dil başqa dilə qovuşur və tədricən, kəskin sərhəd olmadan o biri dilə keçir. Şmidtin fikrincə, dillər konsentrik dairələrlə dalqalar şəklində yayılır; dil hadisələrinin yayılması mərkəzdən ucqarlara doğru olur. Dil . hadisələri «mərkəzdə» güclü olur, dairənin ucqar periferiyasında tədricən sönür və qonşu dairənin ucqar periferiyasındakı dil hadisəsi ilə qovuşur. Bartolinin irəli sürdüyü adstrat anlayışı Şmidtin irəli sürdüyü dairələrin ucqar periferiyalarında dil hadisələrinin qovuşması və dillərin marginal rayonlarında bir-birinə qarşılıqlı təsiri, bu təsir nəticəsində dil üsürlərinin bir dildən digərinə keçməsi haqqındakı fikirlərinə uyğun gəlir. Şmidtədən sonra, lakin Bartolidən əvvəl bu problem haqqında Avstriya dilçisi H. Şuxardt da uyğun fikirlər söyləmişdir. Dilçilik coğrafiyasının yaranması və izoqloss nəzəriyyəsinin meydana çıxması Şmidtin fikirlərini yoxlamağa imkan verdi. Beləliklə, adstrat anlayışı əsaslandırıldı. Bir tərəfdən. coğrafi dilçilik, digər tərəfdən, adstrat anlayışı əsasında dilçilikdə yeni cərəyan - adstrat anlayışını özünə metodoloji əsas götürən neolnqivistika cərəyanı (ona bəzən məkani və yaxud areal dilçilik də deyilir) yarandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarışması, əsasən, dialektlər dövründə, dillərin inteqrasiya astanasına hələ çatmadığı (inteqrasiya astanası anlayışı ilə dillərin qarışmasına mane olan dil xüsusiyyətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur) dövrdə baş verə bilər. Yeni dil vahidlərinin (dillərin və dialektlərin) yaranması inteqrasiya astanasına çatmış dillərdə mümkün deyildir. Bunu müasir dillərin inkişafı təcrübəsi də sübut edir: nəinki mənşəcə qohum olmayan, məsələn, Azərbaycan və gürcü, özbək və tacik dillərinin daim kontaktda olduğu qonşu ərazidə, hətta .mənşəcə qohum olan, məsələn, rus-polyak, rus-Litva dillərinin daim kontaktda olduğu qonşu ərazilərdə də qarışıq dialektlər əmələ gəlmir. Bu onu göstərir ki, qohum olmayan Azərbaycan, gürcü, özbək və tacik dilləri və qohum olan rus, polyak və Litva dilləri inteqrasiya astanasına çatmışdır.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar (bunu faktlar da sübut edir) ki, mahiyyətə müxtəlif olan dillərin qarışması nəticəsində yeni dilin yaranması haqqındakı ideya elmi fiksiyadır. Artıq göstərdiyimiz kimi, dillərin qarışması nəticəsində dilin müxtəlif səviyyələrində müxtəlif dərəcədə alınmalar (leksika sahəsində daha çox, morfolojiya sahəsində daha az) mümkündür. Dillər qarışmır. Qarışıq dillər yaranmır, başqa dillərin təsiri ilə dildə müəyyən deformasiyalar yaranır, lakin dilin strukturu öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır.

Kontaktda olan müasir dillərdə iki proses baş verir: 1) müəyyən sahələrdə qismən qarışma və 2) tipoloji modellərin mənimsənilməsi. Müasir dilçilik elmində bu hadisələr dillərin qarışması termini ilə deyil, dil inteqrasiyası termini ilə ifadə edilir.

DİL DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN TEMPLƏRİ

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin baniləri və onların ardıcılıarı dillərdə yüz illərlə, min illərlə baş verən dəyişiklikləri öyrənərkən dillərin inkişaf templəri haqqında məsələ qaldırmamış və bunu xüsusi problem saymamışlar, çünki onlar belə hesab edirlər ki, dillər çox ləng dəyişir. Dillərin sürətli dəyişməsi, daha dəqiq desək, sıçrayışlı dəyişməsi haqqında nəzəriyyə sovet dövründə, daha doğrusu, əsrimizin 50-ci illərində dil haqqında yeni təlimin hakim olduğu zaman sovet dilçiliyində geniş təbliğ edilirdi.

Dillərin sıçrayışlı dəyişməsi nəzəriyyəsinin banisi İ. Y. Marrdır. O, dili ideoloji üstqurum hesab edirdi. Onun fikrincə, dilin inkişafı səsli nitqin inkişaf ardıcılığı zəncirini qıran inqilab tarixidir.

N. Y. Marrın dili bazis üzərində üstqurum hesab etməsi onun səhvi idi. Məlum olduğu kimi, üstqurum bazisdən asılıdır, bazisi inqilabi üsulla dəyişdikdə, üstqurum da dəyişir. Dil isə bazisdən asılı deyildir. Üstqurum müəyyən bir iqtisadi bazisin mövcud olduğu və fəaliyyət göstərdiyi təkcə bir dövrün məhsuludur. Buna görə də üstqurum uzun müddət yaşayır, həmin bazisin ləğv olunması və aradan qalxması ilə o da ləğv olunur və aradan qalxır.

Dil isə, əksinə, tam bir sıra dövrlərin məhsuludur. Həmin dövrlər ərzində zənginləşmiş, inkişaf etmiş və cilalanmışdır. Buna görə də dil hər hansı bir bazisdən və hər hansı bir üstqurumdan müqayisəedilməyəcək dərəcədə çox yaşayır.

Dünya dillərində müxtəlif dəyişikliklərin baş verməsinin səbəblərini nəzərdən keçirərək Marr iddia edirdi ki, bu dəyişikliklərin mənbəyi «xarici kütləvi. köçmələr deyil, material həyatı keyfiyyətcə yeni mənbələrdən, keyfiyyətcə yeni texnikadan və keyfiyyətcə yeni ictimai quruluşdan irəli gələn dərin inqilabi dəyişikliklərdir. Nəticədə yeni təfəkkür, onunla bərabər nitq quruculuğunda yeni ideya və təbii ki, texnikada yenilik alındı»¹².

N. Y. Marrın fikrincə, təcrid edilmiş irqi dillər də yoxdur, «mədəniyyətlər sistemi vardır, təsərrüfat formalarının və ictimaiyyətin dəyişməsi ilə bir-birini əvəz edən, köhnə formalarla əlaqəni elə kəsmiş müxtəlif sistemli dillər vardır ki, toyuq çıxdığı yumurtaya bənzəmədiyi kimi yeni dillər köhnələrə bənzəmir»¹³.

Dildə qəfil dəyişikliklərin baş verməsi, dil sisteminin qəfil dəyişməsi, dillərin sıçrayışlı və partlayışlı inkişafı dilin mahiyyətinə ziddir, çünki dildə baş verən qəfil köklü dəyişikliklər həmin dili ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyət üçün yararsız edərdi.

Bundan başqa artıq sübuta ehtiyacı olmayan faktıdır ki, dil eyni səviyyədə dəyişmir. Onun bir ünsürü dəyişdikdə digər ünsürü uzun müddət, hətta əsrlərlə dəyişməz qala bilər. Hətta dilin müəyyən bir səviyyəsində də dəyişikliklər eyni cür, bir tempdə olmur. Məsələn, fonoloji səviyyədə baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirək. Pribaltik-fin və perm dillərinin fonoloji sistemlərini müqayisə etsək, aydın olar ki, Pribaltik-fin dillərində sait fonemlər sistemi daha arxaıkdir, samit fonemlər sistemi isə güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Perm dillərində isə vəziyyət əksinədir: bu dillərdə samit fonemlər sistemi daha arxaikdir. Halbuki samit fonemlər sistemi güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır.¹⁴ Dillərin müxtəlif sferlərində baş verən dəyişikliklər arasında qarşılıqlı asılılıq axtarmaq da düzgün deyildir. Məsələn, German dillərinə daxil olan skandinav dillərində sait və samitlər sistemi alman dilinin samitlər sistemindən daha arxaıkdir, halbuki skandinav dillərinin qədim hal və fel

sistemləri alman dilinin uyğun sistemlərinə nisbətən xeyli çox dərəcədə dəyişmişdir. Məsələn, XVI əsrdə ingilis dilinin saillər sistemində «böyük inqilab» baş vermişdir, yəni saillər sistemi kəskin surətdə dəyişmişdir. Fransız dilinin tarixini nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu dilin sistemində ən əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri eramızın II-VIII əsrləri arasında baş vermişdir. Yeni yunan dilinin tədqiqatçısı A. Mirambel yazır ki, yunan dilinə klassik dövrdən sonrakı spesifik formanı vermiş əsas dəyişikliklər ümumiyyənlə dilinin yaranmasından, yəni ellinizm dövründən başlamış orta əsrlərin yarısındanak olan dövrdə həyata keçirilmişdir, lakin müxtəlif faktları ayıran mühüm xronoloji dövrlərə baxmayaraq, ən çoxsaylı dəyişikliklər eramızdan əvvəl I əsrdən eramızın III əsrinin sonlarına qədərki zaman ərzində baş vermişdir.

Dil dəyişikliklərinin tədrici təkamül yolu ilə baş verməsi daha tipikdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, dilin inkişafı həmişə lənk təkamül yolu ilə gedir. Müxtəlif dillərin tarixində elə dövrlər mə lumdur ki, bu vaxt dil dəyişiklikləri daha intensiv gedir, qısa zaman müddətində dildə əvvəlki dövrlərdən daha çox dəyişiklik baş verir.

İndiyədək dilin inkişafının müəyyən bir dövründə dəyişikliklərin intensiv surətdə baş verməsinin səbəbləri dəqiq müəyyənəndirilməmişdir. Görünür, dildə baş verən dəyişikliklər, əsasən, dil sisteminin əsas həlqələrinə nə dərəcədə toxunmasından və bu əsas həlqələrdəki dəyişikliklər öz ardınca dilin digər həlqələrində necə dəyişikliklər yaratmağa qabil olmasından çox asılıdır.

DİLİN İNKİŞAFINDA TƏRƏQQİ PROBLEMI

Dillərin tərəqqisi anlayışına dilçiliyin müxtəlif dövrlərində müxtəlif baxımdan yanaşmışlar. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yarandığı ilk dövrlərdə, xüsusən müqayisəli-tarixi metodun baniləri sanskrit dilinin qrammatik quruluşunun zəngin formaları ilə rastlaşdıqda və bu zənginliyi müasir Hind-Avropa dillərindən bəzilərinin (məsələn, fransız, ispan, ingilis, Danimarka və s.) yoxsul formaları ilə müqayisə etdikdə bu nəticəyə gəldilər ki, dillərin tarixi onların tədricən tənəzzülü və yoxsullaşması prosesidir. Dünya dilçiliyinin F. Boni, V. Humboldt, Y. Qrimm, A. Şlayxer, M. Müller kimi görkəmli simaları bu əqidədə idilər. A. Şlayxer dillərin inkişafı tarixini hətta iki dövrə böldü: a) dillərin yaranması və çiçəklənməsi dövrü və b) dillərin tənəzzülə doğru getməsi və ölməsi dövrü. Əlbəttə, dillərin inkişafı haqqındakı bu fikir düz deyildi və elə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yarandığı ilk dövrdə bu ideya ilə razılaşmayan dilçilər də vardı. Məsələn, müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri, məşhur Danimarka dilçisi R. Rask göstərirdi ki, mürəkkəb dil strukturu ilə müqayisədə dil strukturunun sadəliyi bir sıra üstünlüklərə malikdir.

Sonralar bəzi dilçilər dillərdə onların inkişafında tərəqqini inikas etdirən bir sıra əənələrin olduğunu müşahidə etdilər. İ. A. Boduen de Kurtene iddia edirdi ki, dillərdə daha çox üzvlənməni təmin etmək və nitqi daha çox dəqiqləşdirmək üçün zəruri olan daha dərin artikulyasiyaların irəliyə doğru qlottoqonik [15](#) əənəsi mövcuddur. Onun fikrincə, bu ona görə baş verir ki, ön məxrəcli səslər daha az tələffüz məsrəfi tələb edir. Sonralar dilçilərin əksəriyyəti dillərdə sözlərin uzunluğunun qısalması prosesini müşahidə etmişlər (müqayisə et: qotca habaidedeima «bizim olsa idi», müasir ingilis dilində Had). Yeni Hind-Avropa dillərində qrammatika sistemi

onların qədim dövrlərinə nisbətən xeyli sadələşmiş, hər cür anomaliyalarla dolu olan çoxmiqdarlı formaların yerinə daha sadə və standart formalar yaranmışdır.

Köhnə Hind-Avropa dillərini yeniləri ilə müqayisə edərək O. Yespersen qeyd edir ki, yeni dillərin qrammatik quruluşunun bir sıra üstünlükləri vardır. Formalar qısa olmuşdur ki, bu da onların tələffüzü üçün daha az əzələ gərginliyi və vaxt tələb edir; formaların sayı da azalmışdır ki, bu da yaddaşı gərginləşdirməkdən azad edir; formaların yaranması daha nizamlı (müntəzəm) olmuşdur; formaların sintaktik işlənməsində anomaliyalar azalmışdır; formalar analitik və mücərrəd olmuşdur ki, bu da müxtəlif mənalar ifadə etmək üçün çoxlu kombinasiyalar və konstruksiyalar qurmağa imkan verir; cümlədə söz sırasının sabitliyi fikrin aydın olmasını təmin edir. Qədim dillərin sintetik quruluşu yeni dillərdə apalitik quruluşla əvəz olunmuşdur. Bu proses daha yüksək və mükəmməl dil faktlarının qələbəsidir. Onun fikrincə, köhnə fleksiya nisbətən müstəqil ədatlar, köməkçi sözlər fikrin ifadəsinin daha yüksək texniki vasitələridir.

V. M. Jirmunski daha irəli gedərək dillərin analitik sistemə keçməsinə təfəkkürün inkişafının daha yüksək mərhələsi ilə əlaqələndirir.

M. M. Quxman bu fikirlərə etiraz edib yazır ki, fleksiya 16 da, təhlil də, aqqlütinasnya 17 da təfəkkürün ən mürəkkəb kateqoriyalarının adekvat ifadəsini eyni cür verə bilər. Onun fikrincə, O. Yespersenin nəzəriyyəsi gerçəkliyi təhrif edir. Bundan başqa, Hind-Avropa dilləri arasında xalis sintetik dillər yoxdur; sintetik hesab edilən dillərdə də analitik konstruksiyalar mövcuddur. Digər tərəfdən, analitik konstruksiyaları daha mükəmməl saymağın özündə də çatışmazlıq vardır, belə ki, qrammatik mənənin analitik ifadəsi üsulu fleksiyadan daha qədimdir. Q. Hirtin «Hindu-Avropa dillərinin qrammatikası» əsərində göstəriləni kimi, Hind-Avropa dillərində lokativ, ablativ və alət hallarının bütün formaları qoşma konstruksiyalarından törəmişdir.

Q. N. Vorontsova da analitik formaların mütərəqqiliyi nəzəriyyəsinə qarşı çıxır. Onun fikrincə, hərəkətin dildə ifadəsi formaları ilə həmin dildə danışan xalqın təfəkkür səviyyəsi arasında bilavasitə əlaqə müəyyənləşdirmək ibtidai iddiadır. Fel sahəsində təhlilin inkişafından danışarkən sintaktik tərz fərqlərinə əsaslanan hər hansı sistemin təsriflənmənin mürəkkəb formalarına əsaslanan sistemdən aşağı səviyyəli olduğunu iddia etmək səhvdir. Müxtəlif dillərdə felin zaman formalarının da, tərz formalarının da inkişafı müxtəlif yollarla gedir.

P. Y. Çernix göstərir ki, rus dilinin qrammatik quruluşunun tarixi yaxşılaşmağa, kamilləşməyə doğru irəli hərəkətdir. Bu halda tərəqqini qrammatik formaların artıq variantlarının ləğvində görmək lazımdır. Hallanmada və təsriflənmədə cüt kəmiyyətin, xüsusi çağırış formasının, eyni bir cinsdə olan cisimlərin hallanmasındakı paralelliyin itməsinə, -L şəkilçili keçmiş zamanın aorist, imperfekt, plüskvamperfekt 18 formalarını sıxışdırıb işləkdən çıxarmasına, qısa sifət, say və feli sifətlərin hallanmasının itməsinə rus dilinin qrammatik quruluşunun, onun qrammatikasının qaydaya salınması kimi baxmaq lazımdır. Xüsusi və konkretdən ümumi və mücərrədə doğru hərəkət dilin irəliyə doğru hərəkətinin zənginləşməsi və inkişafının səciyyəvi cəhətlərindən biri hesab edilməlidir.

Dilin tərəqqisi haqqındakı mülahizələrdə bu cəhət doğrudur ki, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq adamların təfəkkürü də inkişaf edir və dil bu tərəqqi yolundan kənar qala bilməz; dil də öz inkişafında tərəqqi edir və mükəmməlləşir. Lakin dilin tərəqqisi problemi cəmiyyətin və insan təfəkkürünün tərəqqisi problemindən xeyli mürəkkəbdir.

Dillərin sintetik quruluşunun analitik quruluşla əvəz edilməsinə dilin tərəqqisi kimi baxmaq olarmı? Dil texnikasının yaxşılaşdırılması baxımından, bu, tərəqqidir. Xüsusi forma ilə ifadə edilmiş mənanı bir forma ilə ifadə edilmiş mənalara konqlameratına (qarışığına) nisbətən qavramaq daha asandır. Texniki cəhətdən analitik quruluş daha mükəmməldir. Lakin bundan çıxış edib analitik quruluşun daha yüksək səviyyəli mücərrəd təfəkkürü inikas etməsini iddia etmək səhvdir. Təkcə Hind-Avropa dillərində deyil, dünyanın bir sıra müxtəlif dillərində müşahidə edilən sözlərin ixtisarı (qısaldılması) da dil texnikasının yaxşılaşdırılması baxımından dilin tərəqqisidir. Lakin bunu da dilin inkişafının ehkamına çevirmək olmaz. Sözlərin qısaldılması ənənəsini universal hal hesab etmək olmaz. Dildə bütövlükdə sözlər qısalmır, neofonetik səciyyəli ənənələr buna müqavimət göstərir. Bundan başqa, sözlərin həddindən artıq qısaldılması da faydalı deyil, belə ki, bu, qavramanı çətinləşdirə bilər.

Bütün bunlar dilin mütləq tərəqqisi deyil, nisbi tərəqqisidir. Saydığımız ənənələr çoxlu daxili ziddiyyətlər doğurur. Bütün faydalı ənənələr ardıcıl və müntəzəm surətdə həyata keçsə idi, onda dünyanın müxtəlif dillərində texniki ifadə vasitələri çoxdan ideal vəziyyətə çatardı. Bu hal baş vermir, çünki dilin daxilində artıq alınmış nəticələri heçə çıxaran çoxlu başqa proseslər də gedir. Məsələn, fərz edək ki, müəyyən bir dilin sintetik quruluşu analitik quruluşla əvəz edilmişdir. Lakin bu vəziyyət donuq şəkildə qala bilməz. Leksik mənanı itirmiş köməkçi sözlər, inkişafın dialektik qanunlarına görə, nəhayət, hal şəkilçilərinə çevrilməlidir. Bundan başqa, semantik filiasiya prosesi dayanmır; yeni şəkilçilər yenidən polisemantik məna kəsb edir. Müxtəlif fonetik proseslər əsasla suffiks arasındakı sərhədin aydınlığını pozur. Dil yenidən əvvəlki sintetik vəziyyətinə qayıdır.

Dilin inkişafında nisbi tərəqqi ilə yanaşı mütləq tərəqqi də mövcuddur. Dil texnikası sahəsindəki mütləq tərəqqi dilin insanların ictimai həyatının mürəkkəbləşən formalarından irəli gələn yeni ünsiyyət formalarına uyğunlaşmasında özünü göstərir.

Cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin inkişafı və bundan doğan bir sıra ictimai hadisələr (elmi, texniki, mədəni inkişaf) bizi əhatə edən aləm haqqındakı məlumatımızı artırır. Bu, çoxlu anlayışın, məfhumun meydana çıxmasına səbəb olur ki, dil də bu anlayışları ifadə etməyə məcburdur. Anlayışlar yeni sözlərə həyat verir. Beləliklə, dildə mütləq tərəqqi dilin lüğət tərkibinin artması, sözün mənalının çoxalmasında özünü göstərir. Məsələn, vaxtilə alman dilində Werk sözü təkcə «iş» mənasını ifadə edirdi, indi iş «iş», «zavod», «mədən», «mexanizm», «əsər», «yaradıcılıq», «fəaliyyət» mənalarını ifadə edir.

Sintaksis sahəsində də dilin inkişafında mütləq tərəqqi özünü göstərir. Məsələn, vaxtilə türk dillərində mürəkkəb cümlənin quruluşunda üzvlənmə, demək olar ki, yox idi. Bunu qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin, də dili sübut edir. Sonralar türk dillərində tabeədici bağlayıcılar yarandı, mürəkkəb cümlə tabesiz və tabeli deyə iki qrupa diferensiya etdi. Müasir türk dillərində fikrin ifadə sistemi daha ciddi və qaydaya salınmış şəkil aldı.

Ümumiyyətlə, dillərin inkişafında mütləq və nisbi tərəqqi anlayışlarını fərqləndirmək vacibdir.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Dil və mədəniyyətin əlaqəsi probleminə iki baxımdan yanaşmaq lazımdır:

1. Dilin xalqın ümumi mədəni səviyyəsindən asılılığı.
2. Ayrı-ayrı dillərin struktur xüsusiyyətlərinin həmin dildə danışan xalqın mədəniyyətinin konkret formalarından asılılığı¹⁹.

I. İctimai hadisə olan dilin vəziyyəti xalqın ümumi mədəni səviyyəsindən, bu mədəni səviyyənin məhsulu olan təfəkkür tərzindən, təfəkkür formalarından asılıdır. Məlum olduğu kimi, mədəniyyətin inkişafının aşağı pilləsində olan xalqların dilində qrammatik mənalar daha konkret olur. Ümumi mədəni inkişaf (əlbəttə, mədəni inkişaf təcrid edilməmiş şəkildə baş vermir, xalqın iqtisadi həyatının- istehsal münasibətlərinin, ümumi ictimai inkişafının tərəqqisi fonunda baş verir) əlaqədar olaraq ictimai şüur, təfəkkür də inkişaf edir, bu da öz növbəsində dilin ümumi inkişafına, onun qrammatik quruluşunun inkişafına, qrammatik mənaların konkretlikdən mücərrədliyə doğru inkişafına səbəb olur. Bu baxımdan dilin qrammatik quruluşunun inkişaf tarixi ilə həmin dildə danışan xalqın (inkişaf) tarixi arasında əlaqə mövcuddur. Lakin digər tərəfdən, dilin qrammatik quruluşunun konkret hadisələrinin təşəkkülündə bu faktorun rolunu şişirtmək olmaz.

Ayrı-ayrı dillərin, bütöv dil ailələrinin, hətta qohum olmayan dillərin tarixindən götürülmüş faktlar sübut edir ki, dilin qrammatik ünsürləri bir istiqamətdə inkişaf edir. Hətta qohum olmayan dillərin qrammatik sistemində paralel inkişaf hallarına təsadüf edilir. Belə ümumi və paralel inkişaf prosesini təfəkkürün konkret kateqoriyalarından mücərrəd kateqoriyalara doğru inkişafı ilə şərtlənən cəmiyyətin ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı ilə əlaqələndirmək olar.

Həç bir qohumluq münasibətləri olmayan bir sıra Hind-Avropa dillərində (slavyan, german, yunan), hami-sami dillərində (məsələn, ərəb) və türk dillərində inkişafın qədim mərhələsində cütlük kəmiyyəti kateqoriyası mövcud olmuşdur ki, sonralar bu daha konkret cəm; kateqoriyası öz yerini mücərrəd cəm (qeyri-müəyyən çoxluq bildirən) kateqoriyasına vermişdir. Hind-Avropa və türk dillərinin tarixindən məlumdur ki, felin indiki və gələcək (türk dillərində qeyri-müəyyən, gələcək) zamanlarının mənaları arasında aydın sərhəd olmamışdır. Hind-Avropa dillərində felin tərz formalarının mənasından zaman məzmunu ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Eyni vəziyyətə hami-sami dillərində də təsadüf edirik. Belə paralel inkişafa istənilən qədər nümunə göstərmək olar.

Dil və mədəniyyətin əlaqəsinə təkcə dildə morfoloji dəyişikliklərin baş verməsi baxımından yanaşmaq olmaz. Başqa səviyyələrdə də dil mədəniyyətlə əlaqə saxlayır. Məsələn, hələ mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi aşağıdırsa, mədəniyyət hələ yazı yaratmaq səviyyəsinə yüksəlməmişsə yaxud dil ədəbi dilin normalaşdırıcı təsirinə məruz qalmamışsa, onda o xalqın dili az qaydaya salınmış olur, daha az normalaşdırılır. Belə bir fakt da artıq şübhə doğurmur ki, mədəniyyətin yüksək inkişaf səviyyəsində olan xalq öz nitqində daha mücərrəd leksik kateqoriyalardan, daha mücərrəd məfhumları ifadə edən leksik vahidlərdən istifadə edir. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, mədəniyyətin aşağı pilləsində olan xalqların dillərində fərdləri ifadə etmək üçün sözlər olduğu halda, cins yaxud növ məfhumunu ifadə etmək üçün söz olmur; məsələn, eskimos dilində *qarın* müxtəlif

növlərini ifadə etmək üçün xeyli söz vardır, halbuki ümumiyyətlə *qar* məfhumunu ifadə etmək üçün söz yoxdur.

Dillərdə sözdüzəldici şəkildəliklərin məhsuldarlığı da xalqların ümumi mədəni səviyyəsindən asılıdır: mədəni səviyyə yüksəldikcə sözdüzəldici şəkildəliklərin funksiyası (məhsuldarlığı) artır.

Bütün bu dil prosesləri bir sıra dillər üçün ümumidir; çünki bütün xalqlar üçün cəmiyyətin, təfəkkürün və mədəniyyətin inkişafı qanunauyğunluqları xeyli dərəcədə ümumidir.

II. Bütün bunlarla yanaşı, ayrı-ayrı dillərin struktur xüsusiyyətləri həmin dildə danışan xalqın mədəniyyətinin konkret formalarından da müəyyən dərəcədə asılıdır. Dilçilikdə bu problemin izahına həsr edilmiş xeyli miqdarda əsərə rast gəlmək olar. Xarici dilçilikdə K. Fosslerin, E. Səpirin, B. L. Uorfun, İ. Şmidtin və başqalarının dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmiş əsərləri diqqəti daha çox cəlb edir. Rus dilçiliyində N. Y. Marr və onun ardıcılıları dil və mədəniyyətin əlaqəsi probleminə xüsusi baxışla yanaşmışlar. N. Y. Marr dili üstqurum hesab etdiyi üçün onun mərhələli inkişafını ideologiya ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, ideologiyaların dəyişməsi dillərin transformasiyasına səbəb olur.

Materialist dilçilik mədəniyyətin konkret formalarının dilin strukturuna təsirini inkar etmir, lakin dil hadisələri ilə mədəniyyət hadisələri arasında tam və müstəqil paralellik qoyulmasını qəbul etmir. Belə bir paralellik qoyulmasına biz, məsələn, K. Fosslerin «Fransanın mədəniyyəti və dili» adlı əsərində rast gəlirik. Maraqlı bir dildə yazılmış bu əsərdə fransız dilinin ayrı-ayrı hadisələrinin inkişafı fransız xalqının mədəniyyəti tarixində baş verən hadisələr fonunda izah edilir. Lakin müəllifin bütün səmimiyyətinə baxmayaraq, dildə baş verən bu və ya digər hadisəni fransız xalqının mədəni həyatında baş verən hadisələrlə əlaqələndirmək və bunların dil dəyişikliklərinə səbəb olmasını sübut etmək cəhdi sadələşmə təsiri bağışlayır. Belə ki, dil hadisələri ilə mədəniyyət hadisələrinin müəllif tərəfindən qarşılaşdırılması çox səthi və sərbəstdir.

Amerika dilçisi E. Səpir dil və mədəniyyət arasındakı səbəbiyyət asılılığını inkar edərək yazır ki, mədəniyyət və dil arasında həqiqi səbəbiyyət asılılığı qəbul edilə bilməz. Cəmiyyətin nə etdiyi və nə düşündüyü mədəniyyətdir, dil isə cəmiyyətin necə düşündüyüdür. Təcrübənin seçdiyi inventarın köməyi ilə cəmiyyətin öz təcrübəsini ifadə etdiyi xüsusi priyomlar arasında xüsusi səbəbiyyət əlaqəsi görmək çətindir. Mədəniyyətin hərəkəti, başqa sözlə desək, tarix cəmiyyətin təcrübədən hasil etdiyi inventarda dəyişikliklərin mürəkkəb cərgəsidir. Dilin hərəkəti məzmun dəyişiklikləri ilə deyil, yalnız formal ifadə dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Dilin daxili təsir qüvvəsinə azacıq toxunmadan xəyalən onun hər səsini, hər sözünü, hər konkret məfhumunu dəyişmək olar. Mədəniyyətin real tərkibindən asılı olmayaraq dil və mədəniyyət arasında müstəqim səbəbiyyət asılılığı və müstəqim uyğunluqlar müəyyənləşdirməkdən danışmaq olmasa da mədəniyyət sahəsində baş verən dəyişikliklərin dildə öz inikasını tapdığını heç kəs inkar edə bilməz. Deməli, mədəniyyət və dil arasında ümumi asılılıq mövcuddur. E. Səpir yazır ki, dilin tarixi və mədəniyyətin tarixi paralel inkişaf edir. Lakin burada ümumi inkişaf əhəmətlərinin uyğun gəlməsindən danışmaq olmaz. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, mədəniyyətin inkişafı dilin strukturunun inkişafına bilavasitə təsir göstərə bilmir. Amma belə bir fakt heç kimdə şübhə doğura bilməz ki, mədəniyyətin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibi inkişaf edir, dildə yeni sözlər əmələ gəlir, dil yeni məfhumları ifadə etmək üçün ehtiyacını öz leksik vasitələri ilə təmin edə bilmədikdə başqa dillərdən sözlər (ümumiyyətlə leksik vahidlər) alır. Alınma sözlər vasitəsilə bəzi fonetik hadisələr dilə gələ bilər və sonra xalis linqvistik yolla dilin fonoloji sistemə daxil ola bilər. Deməli, burada dil kateqoriyaları və mədəniyyət

hadisələrində özünü göstərən təfəkkür kateqoriyalarının mücərrədliyə doğru ümumi inkişaf ənənəsindən yox cəmiyyətin ümumi mədəni inkişafının nəticəsi olan dil strukturunun konkret faktlarının yaranmasından söhbət gedə bilər.

Daha bir məsələni aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun olardı. Bir sıra hallarda dil və mədəniyyət arasında müstəqim əlaqə də olur. Bu və ya digər mədəniyyət üçün səciyyəvi olan realiyalarla əlaqədar bir sıra sözlərin dildə mövcudluğu belə əlaqəyə ən sadə misal ola bilər. Adətən, belə sözləri tərcümə etmək çətinidir və onları təsvir yolu ilə tərcümə edirlər. Lüğət tərkibinin bütün strukturunda həmin dildə danışan xalqın mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan müxtəlif leksik kateqoriyaların özünü göstərməsini də dilin mədəniyyətdən asılı olması kimi qəbul etmək olur. Dil və mədəniyyət arasındakı bu qəbil asılılığı E. Nayda iki qaydada ümumiləşdirir:

1. Mədəniyyətin periferik cəhətlərinə aid olan leksikaya nisbətən mədəniyyətin mərkəzi üsürlərinə aid olan leksika mütənasib surətdə daha müfəsseldir. Başqa sözlə, mədəniyyətin hər hansı hadisəsinə aid olan lüğətin həcmi onun mədəni əhəmiyyəti ilə düz mütənasibdir.

2. Mədəni yarımqruplar öz sferlərində mütənasib surətdə daha geniş leksikaya malikdir. Mədəniyyətin ona xas formasının, bir sıra müəyyən konturlarının mövcudluğunu göstərmək mümkün olsa idi, biz mədəniyyətdə dillə müqayisə üçün termin kimi xidmət edəcək bir şey əldə etmiş olardıq. Biz mədəniyyətin belə xalis formal cəhətlərini aydınlaşdırmamışıq və ayırmamışıq, yaxşı olar ki, dilin hərəkətini və (mədəniyyətin hərəkətini qarşılaşdırmadan, qarşılıqlı əlaqədə olmayan proseslər kimi qəbul edək. Buradan da dil morfologiyasının müəyyən tiplərini mədəniyyətin inkişafının hansısa uyğun pillələri ilə əlaqələndirmək təşəbbüsünün mənasızlığı meydana çıxır. Əslində, hər cür belə qarşılaşdırma cəfəngiyatdır. Mədəniyyətin hər hansı inkişaf səviyyəsində öz sonsuz müxtəlifliklərində sadə dillər də, mürəkkəb dillər də tapmaq mümkündür [20](#).

V. A. Zvekintsev mədəniyyət və dil arasındakı səbəbiyyət asılılığını iki faktorla əlaqələndirir: 1. Dillərin inkişafında mədəniyyət yaxud mədəni faktor anlayışının müəyyənləşdirilməsi. Bir xalq başqa xalqa nisbətən mədəniyyət sahəsində üstünlüyə malik olduqda ikinci xalqın dili birinci xalqın dilinə münasibətdə tabe vəziyyətdə olur və ondan dilin bu və ya digər ünsürünü alır. Milli şüur hissi ilə əlaqədar olan dil nüfuzu bu məqamda öz təsirini göstərir: dil nüfuzu bu və ya digər dilin hakim dil tərəfindən assimilyasiya edilməsinə ciddi müqavimət göstərir və dilin həyatilik qabiliyyətini qoruyur. İrland, yunan, Azərbaycan polyak, bolqar dillərinin assimilyasiyaya uğramamasını məhz dil nüfuzu ilə izah etmək olar.

Bu qəbildən olan hadisələrə təkcə dil və mədəniyyətin əlaqəsi problemi kimi baxmaq olmaz. Burada bir sıra faktorlar da (iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlük, istila, xalqın bir yerdən başqa yerə köçürülməsi və s.) fəaliyyət göstərir. Bu, ümumtarixi hadisədir.

Böyük Sovet Ensiklopediyasının verdiyi tərifə görə, mədəniyyət «cəmiyyətin maarif, elm, incəsənət və mənəvi həyatın digər sahələrindəki nailiyyətlərinin məcmusudur». Mədəniyyətin bu hadisələri ilə dil strukturunun faktları arasında səbəbiyyət asılılığı görmək, onda dilə ideoloji təsisat kimi baxmalıyıq; bu da dilin mahiyyəti ilə daban-dabana ziddir. Buna görə də mədəniyyət və dil arasında səbəbiyyət asılılığı haqqında danışmaq olmaz.

2. Mədəniyyət hadisələri ilə dil strukturunun faktları

Bu qaydanı əsaslandırmaq üçün belə bir nümunə gətirək. Afrikada yaşayan nuer xalqı maldarlıqla moşqul olur və xalqın mədəni tələbatı da bu maraq ətrafında toplanmışdır. Buna görə də nuer dilində qaramalla əlaqədar olan yüzlərlə söz vardır. Avropa dillərində bu sözlərə rast gəlmək olmur. Əvəzinə Avropa dillərində mexanizmlə (sənaye mədəniyyəti) əlaqədar olan yüzlərlə söz vardır ki, nuer dilində bunlara təsadüf edilmir.

Böyük Sovet Ensiklopediyasının ardınca elmi, incəsənəti, ədəbiyyatı (xüsusən, bədii ədəbiyyatı) mədəniyyətə daxil etsək, onda mədəniyyətlə (onun göstərdiyimiz formaları misalında) dil, mədəniyyətin inkişafı ilə dilin inkişafı arasında bilavasitə asılılıq vardır. Mədəniyyətin ayrılmaz atributlarından olan alimlərin, yazıçıların, ictimai xadimlərin fəaliyyətinin ədəbi dil normalarının, deməli, ümumiyyətlə, dil normalarının inkişafına təsiri böyükdür. Dilin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

Ədəbi dil normalarının təşəkkülü və möhkəmlənməsində yazıçıların və mədəniyyət xadimlərinin xidməti müqayisəedilməz dərəcədə böyükdür. A. Dante bədii və elmi əsərləri ilə, xüsusən «İlahi» komediyası ilə italyan ədəbi dilini, Martin Lüter alman, Puşkin rus, Ş. Rustaveli yeni gürcü, Nalbandyan yeni erməni, Əlişir Nəvai və Zahirəddin Babur qədim özbək, Qabdulla Tukay tatar, Vilyam Şekspir ingilis, Vaqif Azərbaycan ədəbi dillərinin həqiqi baniləridir.

1. «Dillərin kontaktı» termini ilk dəfə L. Martine təklif etmişdir. Y. Vaynrayxın «Languges in Contact» (Nyu-York, 1953, rusca tərcüməsi: «Yazikovie kontaktı», Kiyev, 1979) əsərinin nəşrindən sonra bu termin geniş yayılmışdır. L. V. Şerba 1926-cı ildə yazdığı «O ponyatii «skreşivania» Yazikov» adlı məqaləsində «Languges in Contact» iadəsini işlətməmişdir.

2. J. Vandries. Yazik. M., 1937, s. 257.

3. Piçin dillər leksikası (sözləri) Avropa dillərindən alınmış, qrammatikası isə yerli dnlın qrammatikası olan dillərə deyilir.

Məsələn, piçin inqliş dilinin sözləri ingilis, qrammatikası isə Çin dilindədir.

4. Erməni dilində də bu xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Bu hal onun frigiya mənşəli olması haqqıdakı fərziyyəni bir növ təsdiq edir, son nəticədə erməni dilinin mənşəyini Balkanlarda araşdırmaq lazımdır.

5. Ərəb dilində daxili fleksiya ilə əmələ gələn cəm formasını göstərmək üçün Azərbaycan ərəbşünaslığında vahid termin yoxdur. Bunun üçün gah sınıq cəm, gah daxili cəm termini işlədilir. Biz sınıq cəm termininə üstünlük verdik.

6. Seqment - nitq axınında mustəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan nitq parçasıdır.

7. Allefon - fonemin konkret şəkildə təzahürü, fonem variantı.

8. V. L. Zveqintsev. Oçerki po oşşemu yazikoznaniye, s. 213.

9. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında dil substratı anlayışının ilk dəfə Y. H. Bredsdorf tərəfindən irəli sürülməsi fikrinə də rast gəlmək olar (bax: Obşee yazikoznaniye. M., 1970, s. 295),

10 Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961. s. 189. «Azərbaycan tarixi» kitabının müəllifləri Azərbaycanın yerli qəbilələrinin türkləşdirilməsini söyləməkdə haqlıdırlar, lakin bu prosesin gedişini düzgün göstərmirlər. Mövzu ilə əlaqədar olmadığı üçün həmin məsələyə toxunulmur.

11. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı, 1961, s: 189. 142

12. U. Marr. İzbrannie raboti, t. I. M., 1933, s. 241.

13. Yenə orada.

14 Bax: Obşie yazikoznanie. 1 cild. M., 1970, s. 299. 146

15 Qlotoqoniya -dilin mənşəyi; dilin mənşəyini öyrənən dilçilik şöbəsi.

16. Fleksiya-söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem.

17. Aqqlutinasiya- yalnız bir mənası olan standart sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz kökünə qoşulması.

18 Aorist - gələcəkli keçmiş, imperfekt - bitmiş keçmiş, plus-kvamperfekt - uzaq keçmiş zamanlar.

19 Bax: V. L. Zveçintsev. Oçerki po obşemu yazikoznaniyo.

20 Bax: E Sepir-Yazik. M, 1934, s. 171-172.